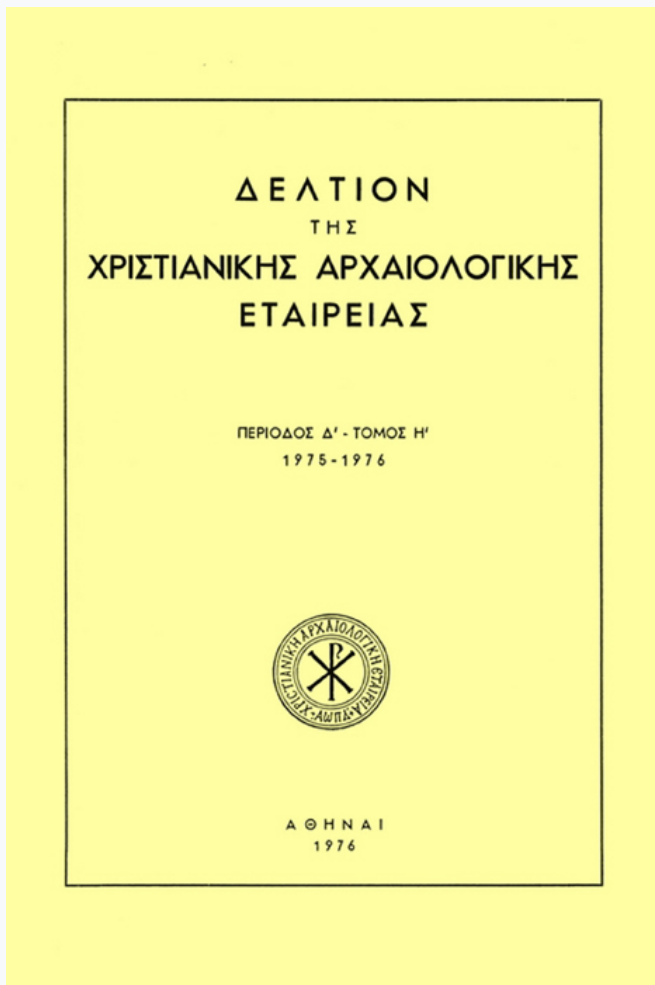


## Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 8 (1976)

Δελτίον ΧΑΕ 8 (1975-1976), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Βίκτωρα Λάζαρεφ (1897-1976)



Το ΙΕ' Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών και η Έκθεση Βυζαντινών Τοιχογραφιών (πίν. 116-117)

Μανόλης ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.858](https://doi.org/10.12681/dchae.858)

### Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ Μ. (1976). Το ΙΕ' Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών και η Έκθεση Βυζαντινών Τοιχογραφιών (πίν. 116-117). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 8, 231-241. <https://doi.org/10.12681/dchae.858>



# ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Το ΙΕ' Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών και η  
Έκθεση Βυζαντινών Τοιχογραφιών (πίν. 116-117)

Μανόλης ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 8 (1975-1976), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του  
Βίκτωρα Λάζαρεφ (1897-1976)

ΑΘΗΝΑ 1976

## ΤΟ ΙΕ' ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ Η ΕΚΘΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Ἀπὸ τῆς 5 ὡς τῆς 11 Σεπτεμβρίου ὁργανώθηκε στὴν Ἀθήνα μὲ ἀπόφαση τῆς Διεθνoῦς Ἐνώσεως Βυζαντινῶν Σπουδῶν, πὸν προεδρεύεται ἀπὸ τὸν ἀκαδημαϊκὸ Διονύσιο Ἀ. Ζακυθηνό, τὸ ΙΕ' Διεθνὲς Συνέδριο Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Τὸ Συνέδριο, πὸν πραγματοποιεῖται κάθε πέντε χρόνια, ἐπρόκειτο νὰ συγκληθεῖ στὴν Κύπρο, ἀλλὰ οἱ γνωστὲς τραγικὲς περιστάσεις ἀνέτρεψαν τὸ ἀρχικὸ πρόγραμμα.

Τὸ Συνέδριο, ὑπὸ τὴν ὑψηλὴ προστασία τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας Κωνσταντίνου Τσάτσου, προετοιμάστηκε ἀπὸ Ὀργανωτικὴ Ἐπιτροπὴ μὲ Πρόεδρο τὸν ἀκαδημαϊκὸ Π. Ζέπο καὶ Γενικὸ Γραμματέα τὸν τέως Γενικὸ Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων Μ. Χατζηδάκη. Τὴν Ὀργανωτικὴ Ἐπιτροπὴ πλαισίωσε στὸ ἔργο τῆς εὐρύτατῃ ἐπιστημονικῇ ἐπιτροπῇ ἀπὸ Ἑλληνες βυζαντινολόγους μὲ ἐπίτιμους Προέδρους τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς Ἀν. Κ. Ὀρλάνδο καὶ Ἀ. Ξυγγόπουλο.

Χρονικὰ ἡ θεματολογία τοῦ Συνεδρίου κάλυψε τὴν περίοδο 1071 ἕως 1261 μὲ εἰδικότερους τομεῖς Ἱστορίας, Φιλολογίας, Τέχνης, Φιλοσοφίας καὶ Δικαίου. Ξεχωριστὸ τμῆμα ἀποτέλεσαν ἡ ἱστορία καὶ ἡ τέχνη τῆς Κύπρου. Ἡ θεματικὴ διάρθρωση στοὺς τομεῖς περιέλαβε :

**I. Ἱστορία :** 1. Κεντρόφυγοι καὶ κεντρομόλες δυνάμεις στὸ βυζαντινὸ κόσμον μεταξύ 1071 καὶ 1261. 2. Σύνθεση καὶ κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ στὸ βυζαντινὸν κόσμον. 3. Ἡ συμβίωση στὰ λατινικὰ κράτη πὸν ἰδρύθηκαν σὲ βυζαντινὰ ἐδάφη.

**II. Γλῶσσα, Λογοτεχνία, Φιλολογία :** 1. Ἀρχαῖζοντα καὶ λαϊκὰ ρεύματα στὴ γλῶσσα καὶ στὴ φιλολογία. 2. Ἡ γένεση τῶν διαλέκτων. 3. Οἱ ὑλικές, κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς προϋποθέσεις τῆς πολιτιστικῆς παραγωγῆς στὸ Βυζάντιο (κωδικολογία, παλαιογραφία κλπ.).

**III. Τέχνη καὶ Ἀρχαιολογία :** 1. Τὰ μεγάλα ρεύματα στὴ ζωγραφικὴ : α. Μνημειακὴ ζωγραφικὴ. β. Εἰκόνες. γ. Μικρογραφία. 2. Ἡ ἀποφασιστικὴ καμπὴ στὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς.

**IV. Διάνοση, Φιλοσοφία, Ἱστορία τῶν Ἰδεῶν :** 1. Ἰδεολογικὲς κρίσεις. 2. Ἀκτινοβολία τῆς παιδείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Βυζαντιοῦ μετὰ τὸ 1204.

**V. Ἡ Κύπρος στὸ βυζαντινὸ κόσμο :** 1. Ἡ μεσαιωνικὴ κυπριακὴ διάλεκτος καὶ ἡ ἐξέλιξή της μετὰ τὸ 13ο αἰώνα. 2. Τὸ αὐτοκέφαλο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου. 3. Δίκαιο καὶ φραγκικοὶ θεσμοὶ τοῦ «Βασιλείου τῆς Κύπρου». 4. Ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη τῆς Κύπρου. 5. Ἡ Κύπρος σταυροδρόμι τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου.

Πενήντα εἰσηγήσεις καὶ 345 ἀνακοινώσεις πραγματοποιήθηκαν εἰδικὰ θέματα καὶ παρουσιάστηκαν στὸ Συνέδριο, ὅπου πῆραν μέρος περισσότεροι ἀπὸ 1000 ἐπιστήμονες ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμο. Πέντε αἴθουσες καθημερινὰ φιλοξenoῦσαν τὶς παράλληλες συνεδριάσεις μὲ προέδρους τοὺς εἰδικότερους κάθε φορὰ γιὰ τὰ θέματα ποὺ ἀνακοινώονταν. Διαλέξεις, ποὺ ἀνατέθηκαν σὲ πολὺ γνωστοὺς Βυζαντινολόγους, ὅπως εἶναι οἱ Η. - G. Beck, H. Buchthal, Steven Runciman καὶ K. Weitzmann, πλαισίωσαν τὶς ἐργασίες τοῦ Συνεδρίου, ποὺ ἐγίναν στὴ νέα πτέρυγα τοῦ μεγάλου Θεωρητικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Σίνα 3). Οἱ Σύνεδροι εἶχαν στὴ διάθεσή τους ἐγκαιρὰ ἓνα πλούσιο ἔντυπο ὑλικὸ ποὺ περιλάμβανε τὸ ἀναλυτικὸ πρόγραμμα τῶν ἐργασιῶν, δύο τεύχη μὲ τὶς περιλήψεις τῶν ἀνακοινώσεων καὶ τὰ ἀνάτυπα τῶν Εἰσηγήσεων, ποὺ ξεπέρασαν στὸ σύνολό τους τὶς 1500 σελίδες.

Παράλληλα μὲ τὸ Συνέδριο πραγματοποιήθηκαν καὶ ἄλλες ἐνδιαφερόουσες ἐκδηλώσεις :

1. Ἐκθεση αὐθεντικῶν ἀποτοιχισμένων τοιχογραφιῶν καὶ φορητῶν εἰκόνων στὴν Ἐθνικὴ Πινακοθήκη. Ἡ μεγάλη αὐτὴ ἐκθεση ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα πνευματικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ γεγονότα τοῦ 1976. Ἐκλείσει τὸ Νοέμβριο μὲ τὴν ἐλπίδα — καὶ εὐχὴ — ὅτι θὰ βρεθεῖ ἓνας κατάλληλος χῶρος γιὰ τὴ μόνιμη πιά ἐκθεση τῶν πραγματικῶν μοναδικῶν πολλὰς φορὲς τοιχογραφιῶν. Μὲ τὴν ἔναρξή της ἐκθέσεως κυκλοφόρησε ἓνας καλαίσθητος Ὁδηγὸς μὲ 40 ἀσπρόμαυρους καὶ 16 ἔγχρωμους πίνακες, ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ ΤΑΠ καὶ μὲ κατατοπιστικὴ Εἰσαγωγὴ γραμμένη ἀπὸ τὸν Πρόεδρο τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐκθέσεως Μ. Χατζηδάκη. Ἡ εἰσαγωγὴ αὐτὴ ἀναδημοσιεύεται ἐδῶ στὶς σελίδες 235-239, γιὰ τὴν εὐρύτερη ἐνημέρωση, καθὼς καὶ ἡ προσφώνηση στὰ ἐγκαίνια πρὸς τοὺς συνέδρους, τὸ βράδι τῆς 7 Σεπτεμβρίου 1976.

2. Διεθνῆς Ἐκθεση βιβλίου στὸ Πνευματικὸ Κέντρο Ἀθηνῶν μὲ τὴ συνεργασία τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τοῦ βιβλιοπωλείου «Ἐνδοχώρα». Συγκεντρώθηκε ἓνας τεράστιος ἀριθμὸς βιβλίων, τελευταῖες ἐκδόσεις ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμο, ποὺ ἀναφέρονταν στὸ Βυζάντιο. Σημαντικὴ θέση εἶχαν οἱ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις ποὺ καλύπτουν θέματα τοῦ Βυζαντίου ἀλλὰ καὶ τῆς τουρκοκρατούμενης Ἑλλάδας καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς διασπορᾶς.

3. Ἐκθεση χειρογράφων διακοσμημένων με μικρογραφίες ἀπὸ τὸ Τμήμα Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος.

4. Ἐκθεση βυζαντινῶν εἰκόνων ἀπὸ τὴν Κύπρο, ποὺ ὀργάνωσε τὸ Μουσεῖο Μπενάκη σὲ συνεργασία με τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία Κύπρου.

Τέλος, με τὴ βοήθεια τοῦ ΕΟΤ καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ὀργανώθηκαν ἐκδρομὲς γιὰ τοὺς συνέδρους στὶς ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς, τῆς Ἀργολίδας καὶ στὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά.

Στὴν καταληκτικὴ συνεδρίαση, ποὺ ἔγινε σὲ ὀλομέλεια τὸ ἀπόγευμα τῆς 11 Σεπτεμβρίου, μίλησε στὴν ἀρχὴ ὁ καθηγητὴς καὶ ἀκαδημαϊκὸς Paul Lemerle, ὁ ὁποῖος ἔκανε μιὰ ἀνασκόπηση, ἀνάλυση καὶ ἀξιολόγηση τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συνεδρίου καὶ διατύπωσε ὑποδείξεις καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὶς ἐργασίες τοῦ μελλοντικοῦ συνεδρίου. Ἰδιαίτερα τόνισε τὴ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸ Συνέδριο παρουσία μεγάλου ἀριθμοῦ νέων Βυζαντινολόγων ποὺ παρακολούθησαν με συνέπεια καὶ συμμετεῖχαν με ἀνακoinώσεις σ' ὅλη τὴ διάρκειά του. Σ' αὐτοὺς τοὺς νέους ἀπευθυνόμενος ὁ Paul Lemerle καταλήγοντας εἶπε :

«Mes derniers mots seront pour évoquer un des aspects de ce Congrès qui m'ont frappé: le grand nombre de jeunes qui y ont assisté ou participé. Phénomène réconfortant et propre à dissiper la morosité. A ces jeunes volontiers contestants — et qui ont raison de contester — j'oserai cependant donner un conseil d'expérience: tout byzantiniste doit faire l'effort d'acquérir la maîtrise d'une technique de spécialité. Peu importe laquelle: épigraphie ou numismatique, mosaïque ou poterie, sigillographie ou diplomatique, pourvu qu'il en devienne vraiment maître. Car il y a là quelque chose d'irremplaçable pour la formation et la méthode. Après quoi il peut, il doit, se livrer pour le choix d'un sujet à son penchant, à son talent propre, car c'est ainsi qu'il fera oeuvre originale, pourvu seulement qu'il se fonde sans défaillance sur l'étude et l'interprétation rigoureuses des monuments et des documents, qui seront ses seuls vrais maîtres.

Aux jeunes présents dans cette salle et à leurs camarades, nous remettons avec confiance les destinées du prochain Congrès».

Ἐπειτα ὁ ἕως τότε Πρόεδρος τῆς Διεθνoῦς Ἐνώσεως Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἀκαδημαϊκὸς Διονύσιος Ἀ. Ζακυθινὸς ἀνακοίνωσε τὶς ἀποφάσεις τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τῆς Ἐνώσεως σχετικὰ με τὴν ἐκλογὴ τοῦ νέου Προεδρείου. Πρόεδρος ἐξελέγη ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης καὶ Πρόεδρος τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν

Herbert Hunger και Γενικός Γραμματεὺς ὁ τέως Γενικός Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Μανόλης Χατζηδάκης.

Τέλος, ἡ ὀλομέλεια τοῦ Συνεδρίου ἐνέκρινε δύο ψηφίσματα: τὸ πρῶτο σχετικὰ μὲ τὴν τύχη τῶν μνημείων τῆς κατεχόμενης Κύπρου καὶ τὸ δεύτερο σχετικὰ μὲ τὴ διάσωση τῆς Πύλου. Ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο τῶν ψηφισμάτων:

### *Ψήφισμα τῆς Διεθνoῦς Ἐνώσεως Βυζαντινῶν Σπουδῶν*

*Ἡ Διεθνῆς Ἐνωσις Βυζαντινῶν Σπουδῶν σὲ Γενικὴ Συνέλευση στὴν Ἀθήνα στὶς 11 Σεπτεμβρίου 1976:*

*Υἱοθετεῖ τὴν πρόταση τῆς Κυπριακῆς Ἐπιτροπῆς νὰ ἐκφραστεῖ ἡ βαθειὰ ἀνησυχία της γιὰ τὴν τύχη τῶν Βυζαντινῶν μνημείων καὶ τῶν θησαυρῶν τους, ποὺ βρίσκονται στὴ ζώνη ποὺ ὑπέφερε ἀπὸ τὶς ἐχθροπραξίες καὶ ἰδιαίτερα στὶς κατεχόμενες περιοχές.*

*Ἀποφασίζει νὰ προβεῖ σὲ ἐκκλήση πρὸς τὶς ὑπεύθυνες κυβερνήσεις, τοὺς διεθνεῖς ὀργανισμοὺς καὶ τὴν παγκόσμια κοινὴ γνώμη γιὰ τὴν ἀπειλὴ ποὺ βαραίνει αὐτὸ τὸ τμῆμα τῆς πνευματικῆς κληρονομιάς τῆς Ἀνθρωπότητος.*

### *Ψήφισμα τοῦ 15οῦ Διεθνoῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν*

*Τὸ 15ο Διεθνὲς Συνέδριο Βυζαντινῶν Σπουδῶν λαμβάνοντας ἐπ' ὄψη τὸ γεγονός, ὅτι ἡ περιοχὴ τῆς Πύλου, εἶναι περιοχὴ ἐξαιρετικῆς φυσικῆς ὀμορφιάς καὶ μὲ ἀπ' τὶς πλουσιότερες σὲ ἱστορικὲς μνημεία τοποθεσίες τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ ὡς τὸ 19ο αἰῶνα, γεμάτη ἀξιόλογους ἀρχαιολογικοὺς χώρους, ποὺ περιλαμβάνουν καὶ τρεῖς μεσαιωνικὰ κάστρα, ὑποστηρίζει τὴν ὁμόφωνη γνώμη τῶν Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων καὶ ἐκφράζει τὴν εὐχὴ νὰ μὴ δημιουργηθοῦν στὴν περιοχὴ αὐτὴ ναυπηγεῖα ἢ ἄλλου εἴδους βιομηχανικὲς μονάδες.*

*Τὸ Συνέδριο προτρέπει τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση νὰ ἀναθεωρήσει τὴν ἀπόφασί της καὶ νὰ ἐξετάσει ὅσες ἐναλλακτικὲς λύσεις προτάθηκαν, σὲ τρόπον ὥστε νὰ διατηρήσει αὐτὴ ἢ μοναδικὴ ἱστορικὴ τοποθεσία τὸν ἀρχικὸ τῆς χαρακτῆρα καὶ τὴν ὀμορφιά της.*

## Η ΕΚΘΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ \*

( ΠΙΝ. 116 - 117 )

Ἡ Ἐκθεση παρουσιάζει ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν ἐργασία διασώσεως καὶ ἀποκαλύψεως τοῦ τοιχογραφικοῦ πλούτου τοῦ τόπου ποῦ ἐγινε στὰ τελευταῖα δώδεκα χρόνια, ἀθόρυβα ἀλλὰ συστηματικά, ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Σκοπὸς τῶν γραμμῶν αὐτῶν εἶναι νὰ δοθοῦν μερικὲς βασικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς Ἐκθέσεως, γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἀποτειχίσεων καθὼς καὶ γιὰ τὶς ἐπιστημονικὲς ἀρχὲς ποῦ καθιερώθηκαν ὄχι μόνο ὡς πρὸς τὶς πολὺπλοκες ἀλλὰ ἀποτελεσματικὲς τεχνικὲς μεθόδους, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπο τῆς τελικῆς παρουσιάσεως.

Ὅταν οἱ ἀξανάμενες ἀνάγκες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ὀδήγησαν τὸ 1965 στὴν ἴδρυση ἑνὸς κεντρικοῦ συντονιστικοῦ ὄργανου γιὰ τὸν προγραμματισμὸ, τὴν προμελέτη καὶ τὴν ἐκτέλεση ἐργασιῶν συντηρήσεως ἔργων ζωγραφικῆς στὰ πολυάριθμα βυζαντινὰ μνημεῖα μέσα στὴν Ἑλλάδα καὶ ἔξω ἀπ' αὐτὴν (Παλαιστίνη, Σινᾶ), ποῦ ὀνομάστηκε «Κεντρικὸ Ἐργαστήριον Συντηρήσεως καὶ Ἀποκαταστάσεως Τοιχογραφιῶν» (βλ. ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, 17) καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο, ἄρχισε ἡ συστηματικότερη ὀργάνωση γιὰ τὴ διάσωση τοῦ μνημειακοῦ πλούτου τῆς χώρας στὴν περιοχὴ τῶν ψηφιδωτῶν, τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τῶν φορητῶν εἰκόνων.

Βασικὰ στελέχη τοῦ Κεντρικοῦ Ἐργαστηρίου ἀπέτελεσαν οἱ ἱκανότατοι καλλιτέχνες συντηρητῆς Φ. Ζαχαρίου, Ἀ. Μαργαριτώφ, Στ. Μπαλτογιάννης καὶ Ἰ. Κολέφας (γιὰ τὰ ψηφιδωτά), ποῦ ὑπηρετοῦσαν ἤδη στὴν Ὑπηρεσία Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως, μὲ μεγάλη πείρα στὴ συντήρηση ἔργων ζωγραφικῆς, καὶ οἱ ὁποῖοι εἶχαν μορφώσει συνεργεῖα ἀπὸ εἰδικευμένους τεχνίτες, εἶχαν βελτιώσει τὶς μεθόδους στὴν τεχνικὴ τῆς συντηρήσεως, καθὼς καὶ στὴν ἐπιλογή καὶ τὴ χρήση τῶν ὑλικῶν. Στὸ Κέντρο συνεργάστηκαν καὶ ἄλλοι πτυχιούχοι τοῦ Ἰνστιτούτου Συντηρήσεως τῆς Ρώμης.

Ἔργο τοῦ Κέντρου ἦταν νὰ ἐνοποιηθοῦν κατὰ τὸ δυνατόν τὰ ὑλικά καὶ οἱ τρόποι ἐργασίας, νὰ ἐλέγχονται οἱ καινούργιες μέθοδοι, νὰ τυπο-

---

\* Ἡ εἰσαγωγή στὸν Κατάλογο τῆς Ἐκθέσεως, ἔκδ. ΤΑΠ, Ἀθήνα 1976.

ποηθεί ή πληρέστερη τεκμηρίωση τῶν ἐργασιῶν, τέλος νά καθιερωθεῖ ή συνεργασία μετὰ τις Ἐφορεῖες Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων γιὰ τὸν καταρτισμὸ ἐτήσιου προγράμματος μετὰ βάση τις ἀναγκαῖες προμελέτες καὶ μετὰ σκοπὸ τῆ σωστῆ ἱεράρχηση τοῦ διαρκῶς μεγαλύτερου ἀριθμοῦ μνημείων, ὅπου ἔπρεπε νά γίνουν ἔργα συντηρήσεως.

Μετὰ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας γιὰ τὸ πρόγραμμα τῶν ἐργασιῶν διαπιστώθηκε ή πολὺ συχνή περίπτωση νά ὑπάρχουν ἐπάνω στὸν ἴδιο τοῖχο περισσότερα ἀπὸ ἕνα στρώματα ζωγραφικῆς, καὶ ἐπομένως δὲν μποροῦσε νά ἐπιχειρηθεῖ ή ὀριστική στερέωση χωρὶς τὸ διαχωρισμὸ καὶ τὴν ἀποκόλληση ἐνὸς ή περισσοτέρων μεταγενέστερων στρωμάτων, ὅπως θὰ κρινόταν ἐιδικὰ σκόπιμο σὲ κάθε περίπτωση. Ἔτσι οἱ συντηρητὲς τοῦ Κέντρου ἀνάπτυξαν μιὰν ἀξιόλογη τεχνικὴν ἱκανότητα, βελτιώνοντας μεθόδους ποὺ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ καὶ σὲ ἄλλες χώρες. Χάρη σ' αὐτὴν κατόρθωσαν ὄχι μόνον νά μὴν ὑπάρχουν ἀπώλειες, ἀλλὰ καὶ νά διατηρεῖ τὸ ξεκολλημένο στρώμα τὴν ἀρχικὴ κυρτότητα ή κοιλότητα, καθὼς καὶ τοὺς ἀρχικοὺς κυματισμοὺς τῆς χρωματικῆς ἐπιφάνειας. Γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν μεθόδων μαρτυροῦν τὰ ἐκθέματα ποὺ ἔχουν τὰ περισσότερα δοκιμαστεῖ, στῆ διάρκεια δέκα περίπου χρόνων ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς συντηρήσεως.

Γιὰ τὴν τελικὴ μορφή ποὺ θὰ ἔπαιρναν οἱ τοιχογραφίες, καθιερώθηκε ή ἀπαράβατη ἀρχή, τόσο γι' αὐτὲς ποὺ θὰ ἔμεναν στῆ θέση τους ὅσο καὶ γιὰ ἐκεῖνες ποὺ θὰ ἔφευγαν, ὅτι ή τοιχογραφία ἔπρεπε νά διατηρήσει τὴν ἀπόλυτα γνήσια ἐμφάνισή της, χωρὶς καμιά συμπλήρωση οὔτε μετὰ χρωματικὲς κηλίδες ή γραμμώσεις (regatino), οὔτε μετὰ σχήματα δηλωτικὰ πιθανῶν συμπληρώσεων στὰ κενά. Ἀκόμη ἀποφασίστηκε τὰ μεγαλύτερα κενά, ὅπου ὑπῆρχαν, νά συμπληρώνονται μετὰ ὑλικὸ συγγενικὸ τοῦ ἀρχικοῦ σοβᾶ, στὸ φυσικὸ τοῦ χρώμα, καὶ σὲ ἐπίπεδο πιὸ χαμηλό, ὥστε νά δηλώνεται πολὺ καθαρὰ ποὺ σταματᾶ ή γνήσια χρωματιστὴ ἐπιφάνεια. Ἴσως τὸ ἀποτέλεσμα νά μὴν εἶναι πάντοτε εὐάρεστο, καθὼς διατηροῦνται ὅλες οἱ μεγάλες ή μικρὲς φθορὲς, ποὺ προκάλεσαν, στῆ συνολικὴ παράσταση ή μόνον κατὰ τόπους, στὰ χρώματα, οἱ ταλαιπωρίες ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη, ἀπὸ τις κακὲς καιρικὲς συνθήκες ή ἀκόμη ἀπὸ τὰ χέρια ἀνθρώπων ποὺ δὲν ἦταν πιὰ στὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο ἐκείνων ποὺ δημιούργησαν τὴν τέχνη αὐτῶν τῶν τοιχογραφιῶν.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἦταν καὶ εἶναι πολὺ προσεκτικὴ στῆν παροχή τῆς ἀπαραίτητης ἀδειας τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου γιὰ νά ἀποτελεστοῦν τοιχογραφίες. Πιὸ πάνω ἀναφέραμε ἕνα μόνον ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ δικαιολογοῦσαν τὴν ἀποτείχιση, ὅπως στῆ Νάξο (Δροσιανή) καὶ ἀλλοῦ. Λόγοι γι' αὐτὴ τὴν ἀποφασιστικὴ ἐπέμβαση σ' ἕνα μνημεῖο ἦταν ἀκόμη ή διάσωση ἀπὸ ἐρειπωμένη ἐκκλησία ποὺ δὲν μποροῦσε νά



ἀναστηλωθεῖ, καὶ αὐτὴ ἦταν ἡ συχνότερη περίπτωση, ἢ, ἀκόμη, ἡ σχεδὸν μοναδική— ἡ ἀπόσπαση ὀλόκληρου τοῦ τοιχογραφικοῦ διάκοσμου ἀπὸ μνημεῖο καταδικασμένο νὰ εξαφανιστεῖ, ὅπως ἦταν ἡ Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας.

Τὰ περισσότερα ἐκθέματα (πίν. 116 α - β, 117 α) προέρχονται ἀπὸ τὶς δραστηριότητες τοῦ Κέντρου στὰ χρόνια 1965-1967, σὲ περιοχὲς τῆς Εὐρυτανίας (Φ. Ζαχαρίου), τῆς Νάξου (Στ. Μπαλτογιάννης), τῶν Κυθήρων (Ἄ. Μαργαριτῶφ), καὶ ἄλλοῦ, πρὶν οἱ περιστάσεις ἀνακόψουν τὴν ὁμαλὴ ἐξέλιξη καὶ ὀργανωτικὴ βελτίωση τοῦ Κέντρου. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ἐξακολούθησαν καὶ δὲν ἐξακολουθοῦν νὰ γίνονται ἀξιόλογες ἐργασίες σὲ βυζαντινὰ μνημεῖα στὶς ἴδιες καὶ σὲ ἄλλες περιοχές. Ἀπὸ τὶς νεώτερες αὐτὲς ἐργασίες προέρχονται τὰ ἐκθέματα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, τὴ Θεσσαλία καὶ τὴν Ἡπειρο (Φ. Ζαχαρίου), τὴν Πρωτόθρονη Νάξου καὶ ἀπὸ τὴν Κρήτη (Στ. Μπαλτογιάννης).

Ἡ σχετικὰ πρόσφατη ἀυτονόμηση τοῦ Κέντρου μὲ τὴν ἀξία διεύθυνση νεωτέρων συναδέλφων ἀσφαλῶς θὰ βοηθήσει στὴν ἐντατικότερη καὶ συστηματικότερη ἐργασία συντηρήσεως στὸν τομέα αὐτὸν ποὺ γίνεται ἀπὸ τὶς Ἐφορεῖες Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Πρέπει ἀκόμη νὰ τονιστεῖ ὅτι τὰ ἐκθέματα δὲν ἀντιπροσωπεύουν παρὰ μικρὸ μέρος τῆς τεράστιας σωστικῆς ἐργασίας ποὺ ἔχει γίνει.

Τέλος, κρίθηκε σκόπιμο νὰ παρουσιαστεῖ ἐδῶ μιὰ ἄγνωστη ἕως τώρα ομάδα φορητῶν εἰκόνων (πίν. 117 β), ποὺ προέρχονται ἀπὸ περισυλλογὴ τοῦ 1963 καὶ τοῦ 1964 στὴν Καστοριά καὶ στὴ Βέροια καὶ ποὺ συνεχίστηκε τὰ τελευταῖα χρόνια ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης στὶς ἴδιες πόλεις. Γιὰ τὴ συντήρηση καὶ τὸν καθαρισμὸ τους ὑπεύθυνος εἶναι ὁ Φ. Ζαχαρίου.

Τὸ σύνολο τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τῶν εἰκόνων στὴν Ἐκθεση ἀντιπροσωπεύει μερικὲς ἀπὸ τὶς κυριότερες φάσεις τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, παρ' ὅλον ὅτι ἡ συγκέντρωση τοῦ ὕλικου ὀφείλεται ὡς ἓνα ὀρισμένο ποσοστὸ σὲ τυχαῖες συμπτώσεις, καθὼς οἱ δυνατότητες ἐπιλογῆς ἦταν περιορισμένες.

Ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ παρουσιάζονται δύο δείγματα ταφικῶν τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, τὴ μεγάλη βυζαντινὴ πολιτεία, ὅπου σώζονται, κοντὰ στὰ ψηφιδωτὰ τῶν αὐτοκρατορικῶν μνημείων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τῆς Ροτόντας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τῆς Ἀχειροποιήτου, ἀρκετὰ ταπεινὰ μνημεῖα, ταφικὰ καὶ ἄλλα. Σ' αὐτὰ ἡ ζωγραφικὴ τους διακόσμηση παρέχει μιὰν ἀμεσότερη ἔκφραση τῆς «δεήσεως» γιὰ μεσολάβηση καθὼς καὶ τῆς ἰδεολογίας τῆς μεταθανάτιας σωτηρίας στὸν παράδεισο, ἔκφρασμένης μὲ ζωγραφικοὺς τρόπους ποὺ ἦταν ἀκόμη πολὺ κοντὰ στὴν τέχνη τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.



πεδο, ἀνήκουν οἱ ὠραῖοι καβαλάρηδες ἀπὸ τὴν ἐκκλησία σὲ σπηλιά τῆς Παναγίας τῆς Καλορείτσας στὴ Νάξο καὶ τῆς Κρήνης στὰ Τρίκαλα.

Ἀπὸ τὴ μεταβυζαντινὴ σχολὴ τῆς Κρήτης τοῦ 15ου-16ου αἰώνα, ποὺ μένει πιστὴ στὶς παραδόσεις τῆς μεγάλης τέχνης τῶν Παλαιολόγων, προέρχονται οἱ εἰκόνες μὲ τὶς εὐγενικὲς μορφὲς τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, ἀπὸ ἓνα κτιστὸ τέμπλο στὰ Κύθηρα.

Τέλος, οἱ φορητὲς εἰκόνες, ποὺ συμπλήρωσαν τὴν ἐκθεση τοιχογραφιῶν, ἀποτελοῦν μιὰν ἐνδιαφέρουσα καὶ ἄγνωστη ὡς τώρα ὁμάδα. Παρὰ τὶς τεχνοτροπικὲς καὶ ἄλλες διαφορὲς, διακρίνεται ἡ ὁμάδα ἀπὸ κάποια ἐνότητα στὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικά, ποὺ διατηροῦνται τὰ ἴδια σὲ περισσότερους αἰῶνες (12ος-15ος). Σχεδὸν κατὰ κανόνα λείπει ὁ χρυσὸς κάμπος, τὰ χρώματα μπαίνουν σὲ πολὺ λεπτὲς στρώσεις, χωρὶς πολλὴ λάμψη, καὶ ἀκόμη διατηροῦν μὲ τοὺς τρόπους αὐτοῦς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικά, στενὴ σχέση μὲ τὶς τοιχογραφίες τῆς περιοχῆς τῆς Καστοριάς καὶ τῆς Βέροιας, ἀπὸ τὶς ὁποῖες καὶ προέρχονται.

Ἡ ὀργάνωση τῆς Ἐκθέσεως αὐτῆς, μέσα σὲ σχετικὰ περιορισμένα χρονικὰ περιθώρια, ἔγινε δυνατὴ χάρις στὴ θερμὴ συμπαράσταση τοῦ Ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν, κ. Κ. Α. Τρυπάνη, τὴ συνεχὴ καὶ στοργικὴ ὑποβοήθηση ἀπὸ τὸν Γενικὸ Ἐπιθεωρητὴ Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως, κ. Δημήτρη Λαζαρίδη, τὴ συμπαράσταση τοῦ Διευθυντῆ Συνεδρίων καὶ Ἐκθέσεων, κ. Λ. Λιναρᾶ, τὴν πρόθυμη φιλοξενία τοῦ Διευθυντῆ τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης, κ. Δ. Παπαστάμου, καθὼς καὶ τὴ συναδελφικὴ συνεργασία τῶν Προϊσταμένων τοῦ Κέντρου Συντηρήσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ τῶν Βυζαντινῶν Ἐφορειῶν, καθὼς καὶ τοῦ ἐπισημονικοῦ τῶν προσωπικοῦ, στοὺς ὁποίους καὶ ὀφείλονται τὰ περισσότερα λήμματα τοῦ καταλόγου.

Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

Ἀκολουθεῖ ἡ προσφώνηση τοῦ Προέδρου τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐκθέσεως καὶ Γενικοῦ Γραμματέως τοῦ Συνεδρίου στὰ ἐγκαίνια τῆς Ἐκθέσεως στὴν Ἐθνικὴ Πινακοθήκη, τὸ βράδι τῆς 7 Σεπτεμβρίου 1976, πρὸς τὸν Ὑπουργὸ κ. Τρυπάνη καὶ πρὸς τοὺς Συνέδρους :

Monsieur le Ministre,  
Chers amis et collègues,

Vous me permettrez de vous adresser la parole ce soir en ma double qualité de Secrétaire Général du Comité d'Organisation du 15e Congrès

International d'Études Byzantines et de Président de la Commission d'Organisation de cette Exposition.

C'était une tâche ardue que de préparer la présentation de 600 mètres carrés de peintures murales détachées de leur support monumental, grandes pièces réunies ici de tous les coins de la Grèce. Cette tâche n'aurait pas été menée à bien s'il n'y avait pas eu une coïncidence de facteurs particulièrement favorables que vous me permettez de nommer.

C'est d'abord votre présence à la tête du Ministère, Monsieur le Ministre. Vous avez tout de suite compris, en tant que byzantiniste éminent, la portée de cette manifestation culturelle, que vous avez continuellement et essentiellement soutenue avec vigueur.

Puis c'est la bienveillante activité de l'Inspecteur Général du Service des Antiquités, M. Démètre Lazaridis, qui a mis à notre disposition tous les moyens possibles. Aussi la collaboration de tous les confrères du Service Archéologique qui ont pris à coeur cette Exposition. Je nomme particulièrement les membres du Comité d'Organisation de l'Exposition, M. Paul Lazaridis, Directeur du Musée Byzantin, M. M. Michailidis, Éphore des Antiquités Byzantines d'Athènes et des îles, Mesdames M. Achimastou-Potamianou, directrice du Centre de Restauration des Antiquités, et Eutychia Nicolaïdou, des Antiquités Byzantines de Thessalonique. Je nomme particulièrement nos restaurateurs éminents, Photis Zachariou, Stavros Baltoyannis et Tassos Margaritof, à qui est due cette oeuvre si difficile et délicate. Sans la collaboration étroite et sans réserves de nos confrères ainsi que de toutes leurs équipes de collaborateurs, techniciens et autres, cette exposition n'aurait pas pu être réalisée. Nous devons encore remercier dans le cadre du Ministère de la Culture le directeur des Congrès et d'Expositions M. L. Linaras, toujours bienveillant à trouver les bonnes solutions.

D'autre part le Comité d'Organisation du Congrès Byzantin a eu l'idée de suggérer et d'incorporer cette Exposition comme une des manifestations des plus importantes organisées à l'occasion du Congrès. Particulièrement le Président de l'Association Internationale Professeur D. Zakythinios et le Président du Comité d'Organisation du Congrès, Professeur P. Zepos n'ont pas cessé d'y apporter leur intérêt fervent. Il faut noter à part que la contribution du professeur Ch. Bouras, architecte, membre du Comité d'Organisation du Congrès, fut très efficace.

Enfin, la Pinacothèque Nationale a accepté d'héberger dans son palais cette exposition — organisée par le Service des Antiquités — et nous avons trouvé dans la personne de son directeur, M. D. Papastamos, un collaborateur fervent.

Nous les remercions tous de tout coeur.

Les peintures murales présentées ici proviennent de presque toutes les parties de la Grèce ; de la Macédoine, de la Grèce Centrale, des îles de la mer Égée, de Cythère et de Crète.

Le Service Archéologique est très avare pour donner la permission de détacher des peintures murales de leur support. Cela est permis seulement dans le cas où le monument est en ruines et l'on ne peut sauver que les peintures qui resteraient autrement pour toujours en plein air.

Puis c'est le cas où l'on trouve plusieurs couches de peintures superposées, qui doivent être séparées et enlevées, pour pouvoir consolider la première couche, la plus ancienne.

Puis il y a le cas exceptionnel de l'église d'Episkopi à Eurytanie, où l'on a été obligé d'enlever tout le décor constitué de trois couches successives, puisque l'église, un monument presque intact du 9<sup>e</sup> siècle, a été condamné à rester au fond d'un lac artificiel. Ce qui est sauvé de cette «cathédrale engloutie» est exposé ici, après nettoyage et consolidation. Il s'agit d'un ensemble de peintures d'une importance capitale pour la peinture monumentale en Grèce — qui occupe une grande partie de notre exposition.

Malgré le caractère plus ou moins fortuit de cette collection rassemblée au cours de quinze années de travail d'après les besoins de divers monuments, on pourrait dire que les phases les plus marquantes de la peinture monumentale byzantine y sont représentées. L'époque paléochrétienne de Thessalonique dont les monuments de peinture murale sont plutôt rares, l'époque juste après l'iconoclasme, presque aniconique du 9<sup>e</sup> siècle, celle du style expressif du 11<sup>e</sup> siècle, le 13<sup>e</sup> siècle, avec une riche gamme de variations fort instructive, enfin l'art du 14<sup>e</sup> siècle ne fait pas défaut.

Une petite collection d'icônes est en même temps présentée. Il s'agit de pièces provenant des villes de Macédoine, de Kastoria et de Véria, récemment restaurées. Cet ensemble important, destiné aux musées des villes dont il provient, témoigne d'un art assez particulier, comprenant pourtant des pièces de tout premier ordre.

Monsieur le Ministre,

Cette exposition est le fruit d'une longue expérience du Service Archéologique, dans sa tâche difficile de sauver, autant que possible, le patrimoine culturel national, qui a le don particulier d'appartenir en même temps au monde entier. Notre responsabilité est donc énorme.

Il ne me reste qu'à poser donc publiquement la question de la sauvegarde de ces trésors et de l'obligation qui nous incombe de leur rassurer au moins une exposition permanente.

M. CHATZIDAKIS



Ἡ Ἐκθεση Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν καὶ Εἰκόνων στὴν Ἐθνικὴ Πινακοθήκη.  
α. Ἀποψη μὲ παλαιοχριστιανικὲς τοιχογραφίες καὶ τοιχογραφίες Ἐπισκοπῆς.  
β. Ἀποψη μὲ τοιχογραφίες Ἐπισκοπῆς καὶ Νάξου.





α. "Αποψη με τοιχογραφίες Ἐπισκοπῆς, Νάξου καὶ Κρήτης.  
β. "Αποψη με εἰκόνες ἀπὸ τὴν Καστοριά καὶ τὴ Βέροια.